

Осадники

Погляньмо на проблему подій на Волині 1943 року. Те, що підрозділи ОУН(б) та УПА систематично знищували цивільне населення польської етнічної належності - факт. У Другому томі "Літопису УПА" ці події бандерівські документи називають "акція нищення поляків", чи навіть простіше - "чистка поляків".

Найпримітивніші варіанти "українського погляду" просто оголошують всіх поляків Волині "окупантами" та "осадниками", а отже - ворогами України у визвольній боротьбі.

Насправді ж осадників на Волині було відносно небагато (хто хоче - може самостійно знайти точні цифри) і переважну їх більшість було арештовано, знищено або вислано до Сибіру. Те ж стосується поліції, чиновників та військовиків Польщі, членів націоналістичних польських організацій.

Цікаво, що ті самі люди, котрі охоче доводять моральну правомірність вбивства польських осадників, чиновників і тим більше - польських націоналістичних активістів, не поспішають вилучати ці категорії з загальної кількості жертв "Перших совітів" у Західній Україні.

Звісно, що з урахуванням поляків-жертв більшовизму трагедія Західної України виглядає вагомніше.

Польське населення на Волині існувало задовго до появи на мапі Республіки Польща - це можна побачити хоча б з даних перепису населення 1897 року. Чи можна людей, чії батьки, діди і прадіди народились на нашій землі, вважати "окупантами"?

Здавалось би, про які наміри могла йти тоді мова, коли над Польщею диміли труби крематоріїв? На жаль, еміграційна влада не звертала уваги на сумні наслідки дворазової окупації східних кресів.

Якщо потреба у створенні руху опору проти німецької окупації на споконвічних польських землях у 1939–1941 рр. не підлягала сумніву, то втягування поляків на Волині за «перших совітів» до «Служби перемоги Польщі» чи «Союзу збройної боротьби» з метою розгортання боротьби за полонізацію української землі не можна назвати визвольним поривом. Було то неприпустиме спрямування на загибель тисяч патріотичного люду.

Поняття «повернених земель» не було ще відоме, а лінія Керзона відтинала від Польщі 1/3 території з мільйонами поляків, позбавлених навіть можливості репатріації, — бо куди? Тих поляків, яких поліщуки вважали прибульцями, яких віками запихали до їхнього краю з метою видирання у місцевого населення землі, віри, церкви, школи, рідної мови, власного імені. Разом з падінням держави прибульці втратили привілеї, посади, установи і, як мінімум, 25-гектарні наділи господарств осадників. Залишилася ненависть, деградація, в'язниці й табори, вогонь і кров, ігри у піжмурки зі смертю.

Тодішній трагізм ситуації польського населення, оточеного суцільною ворожістю українців,

білорусів і литовців, повністю відтворений у документах. Напружену конфронтацію думок особливо передають доповіді, насичені переважно отрутою ненависті, проте часто суттєві, докладні та об'єктивні, що містять як аналіз стосунків двох народів у минулих століттях, критику санаційної національної політики, так і тверезу оцінку актуальної ситуації. Проте всі вони зводяться до спільного знаменника: гарячкового тримання за кордони 1939 р. Державні діячі, політики, історики і публіцисти навіть не допускали думки про те, що відмова від чужої землі і чужого населення збільшить згуртованість народу, і вважали еретицтвом думку про те, що землі, на яких серед 100 осіб мешкає лише 14 поляків, не можна називати польською землею.

Таке мислення принесло більше неприємностей, ніж честі. Бо ж, саме окупаційна політика польської шляхетської влади в давній Україні призвела до великої різанини, відомої в історії під назвами Хмельниччини і Коліївщини, жертвами чого стали тисячі людей обох народів. Причиною для третьої великої різанини була агресивна діяльність володарів II Речі Посполитої, а безпосередньо призвели до вибуху імперіалістичні плани еміграційного табору, які мали за мету абсолютну ліквідацію на східних кордонах не тільки українського, але й білоруського населення.

Тож польський читач, особливо молодий, не може сьогодні дати відповідь на запитання: якою була безпосередня причина різанини поляків на Волині й у Східній Галичині у період Другої світової війни? І в жодному підручнику не знайдете такої відповіді.

Спробуємо подати коротку версію розвитку подій.

Підпалення гнота

Протягом повних трьох століть — від Казимира Великого до Богдана Хмельницького — Польща була (не враховуючи татар і турків) єдиним ворогом незалежності України. Лише у 1654 р. з'явився другий ворог — Росія, спочатку царська, пізніше більшовицька. У цій ситуації найкращим союзником для українського народу здавались німці — ворог поляків і більшовиків. Не справилися і ті розрахунки, коли у березні 1939 р. Гітлер віддав угорцям Карпатську Україну. Через кілька місяців впала Польща, на полі бою залишився єдиний ворог — совети. Було зрозуміло, що Гітлер на Польщі не зупиниться, і перед українцями виникла необхідність розробки планів нової боротьби за незалежність. Спеціалісти у цій справі знайшлися у... Генеральному Штабі Війська Польського.

Це була група офіцерів колишньої армії УНР, яких називали петлюрівцями і які до вересня 1939 р. працювали у польському війську за контрактами як найбільш досвідчені у боротьбі з більшовиками. Зимою 1939/40 р. з цієї групи утворилась команда для розробки проекту створення партизансько-повстанської армії на випадок виникнення німецько-радянської війни. На чолі команди став колишній командир армії УНР і міністр військових справ генерал Володимир Сальський. За основу розробки взяли проект колишнього в'язня Берези Картузької Тараса Боровця, який передбачав розміщення повстанської бази у лісах Полісся. Подібні плани розробили штаби бандерівців, мельниківців, гетьманців і кількох менших груп, які передбачали близьку боротьбу за волю. 20 червня 1940 р. на таємному засіданні у Варшаві еміграційний президент України Андрій Левицький визнав найкращим і затвердив план Боровця.

Втікаючи у червні 1941 р. перед блискавичним німецьким наступом, вояки розбитої Червоної армії сховались у багнистих лісах Полісся. Танки помчали на схід, оминаючи болота з обох боків, а для поліщуків розпочалося пекло — у котлі панував голод! Нагальною стала необхідність самооборони мешканців. Жодної влади ще не було, тому Боровець розпочав здійснення свого плану.

«Напередодні окупації міста Сарни німецькими військами він із невеликою групою своїх прибічників, озброєний лише одним пістолетом, роззброїв більшовицьку міліцію у Сарнах, і місто перейшло під його управління». Наступним кроком повстанців на теренах Західної України стало формування українських органів влади та війська, основою якого мали бути як розрізнені повстанські загони, так і українці Червоної армії, котрі хотіли приєднатися до своїх земляків. У Львові під командуванням провідника ОУН на Західній Україні Івана Климівача почала творитися Українська національна революційна армія, структури якої з'явилися в Галичині та на Волині. Проте такі кроки українських націоналістів не узгоджувалися з баченням німецької влади. Через кілька днів після проголошення 30 червня Акта відновлення української державності вони заарештували його ініціаторів, провідних членів ОУН. Відразу після того нацисти зажадали розформувати новостворювані українські військові структури. Союзник швидко відкривав своє обличчя нового окупанта. Тарас Бульба Отаман «Тарас Бульба». Серпень — вересень 1941 року Тарас Боровець теж вирішив перетворити свій повстанський загін у військове формування — 28 червня оголосив про створення Української повстанської армії «Поліська Січ». Цією розлогою назвою він ніби повертав до життя військову формацію Юрка Тютюнника з 1921 року. Словом «Січ» прив'язував свою діяльність до ще давнішої козацької традиції. Хоча воно і мало актуальніше значення — саме так називали вишкільні військові підрозділи, які творили бандерівці влітку 1941 року в Галичині та на Волині. Одну з них створено в Костополі, іншу, більш відому як Перший курінь українського війська імені Холодного Яру, — у Рівному. Достеменно не відомо, чи узгоджував Тарас Боровець створення свого відділу з бандерівцями, адже він намагався творити власну незалежну формацію і навіть розраховував очолити всі українські військові структури. Це не завадило йому підтримати підготовлений ОУН Акт відновлення державності, 25 липня оголосити Акт в Сарнах та сформувати районну владу проголошеної держави. Проте вже незабаром події дали змогу Тарасові Боровцю цілковито унезалежнитися і навіть суттєво посилити позиції. Коли окупанти згортали бандерівські державотворчі та військові ініціативи, Боровець, навпаки, у серпні 1941 року отримав дозвіл від німців на створення спеціального відділу під своїм командуванням. На Поліссі в районі прип'ятських боліт сконцентрувалися великі сили радянських оточенців. Фронт просунувся далеко на захід, залишивши в тилу цих колишніх вояків Червоної армії, більшість із яких почала грабувати місцеве населення. Німці побоювалися, що ця маса озброєних людей може перерости в серйозну проблему і стане зародком партизанського руху. Тому погодилися на пропозицію Боровця про створення військового формування для боротьби з цими групами. Велика кількість залишеної Червоною армією зброї швидко вирішила проблему озброєння. З кадрами, які бажали долучитися до загонів отамана «Тараса Бульби», проблеми теж не було — дуже швидко їх назбиралося близько 2—3 тисяч. Таким чином Боровець став командиром справді значного підрозділу. І, попри відсутність військової освіти та серйозного досвіду бойових дій, успішно виконав поставлені перед ним завдання: до кінця серпня опанував великий терен між Сарнами, Пінськом та Олевськом. Останнє із зазначених міст стало місцем дислокації його штабу. На цій території протягом кількох місяців німецької адміністрації ще не було, тож її функції виконував Тарас Боровець зі своїми підлеглими. Поєднуючи військову та цивільну владу в одній особі, він і справді став нагадувати отамана доби УНР. Про це мав також свідчити і його зовнішній вигляд. Допитаний НКВД у 1944 році Михайло Павловський так розповів про свою зустріч із отаманом улітку 1941 року: «До мого дому в селі Москвин під'їхав вантажний автомобіль, і до мене в квартиру зайшли двоє чоловіків й назвалися: "Отаман Бульба", а другий — підполковник, здається, Погорельський, прізвища точно не пам'ятаю. Гості зняли верхній одяг, причому Бульба виявився у формі колишнього російського генерал-губернатора з погонями і тризубами, а підполковник у френчі з гетьманськими пагонами». Схоже, отаман приділяв своїй зовнішності чимало уваги — його фото в однострої і зі зброєю поширювалося серед населення Полісся як пропагандистський матеріал. А зі створенням осідку в Олевську він почав проводити серйозну інформаційно-пропагандистську роботу, видаючи газету «Гайдамака». До її видання

долучився Іван Мітрінга, у недалекому минулому — один із чільних ідеологів ОУН(б). У військовій галузі Боровець притягнув до співпраці кількох офіцерів УНР, серед них найактивнішим був полковник Петро Смородський. Проте дуже швидко «Поліська Січ» зіткнулася з серйозною проблемою матеріального забезпечення вояків: допомоги від німців вони не отримували, українське ж населення Полісся було дуже бідним. Важка ситуація змусила керівництво звернутися до українців з емоційним закликом: «Вже падає сніг і шаліє люта стужа, а наші добровольці-козаки "Поліської Січі" несуть свою тяжку службу для рідного краю буквально голі, босі і часто голодні. Чи народ допустить до того, що його найкращі сини гинули не тільки від ворожих куль, а і від простуди. Організуйте допомогую акцію своїй Січі! Збирайте теплий одяг, взуття, білизну, полотно, овчини і харчові запаси!».

Під контролем УПА опинився трикутник Пінськ — Коростень — Мозир, названий Олевською республікою, далі діяли білоруси. До листопада 1941 р., поки очищали територію від залишків радянських військ, ніхто на Поліссі німців не бачив — вони боялись партизанів і воліли почекати. В очистці лісів брало участь 10 тисяч солдатів УПА і 5 тисяч Білоруської самооборони, яка прийшла на допомогу українцям. Спільними зусиллями витиснули у брянські ліси всі радянські підрозділи загальною чисельністю близько 20 тисяч солдатів.

Безпосередній контакт українців і німців погіршив українсько-німецькі відносини. Проголошення Української держави німці відзначили арештом Бандери і його уряду. Коли Боровець очистив ліси, німці наказали розпустити «Поліську Січ» і оволоділи Олевською республікою. УПА Бульби (під таким псевдонімом переховувався Боровець) мусила перейти у підпілля — до лісу.

Тим часом фронт потребував стільки продуктів харчування, що селяни не могли його забезпечити. За контингентом рушили німецькі каральні експедиції. Ніби для «остраху» німці оточували село, нищили населення і палили будинки. Крім селян, які заборгували контингенту, арештовували інтелігенцію, щоб вона не очолила опір. У листопаді 1941 р. розстріляно Провід ОУН у Житомирі, подальші езекуції — у Лубнах, Полтаві, Миколаєві, Чернігові, Кременчуку. У лютому 1942 р. було знищено цвіт інтелігенції в Києві, пізніше у Рівному, Кременчуку, Кам'янці-Подільському — згадуємо лише масові страти. До рейху поїхали транспорта з робочою силою; хто встиг, сховався у лісі. «Території, розташовані подалі від використовуваних залізниць, — писав волинський представник Уряду в Краї, — це так звані дикі поля, у яких організуються українські республіки, де чинником, який регулює все життя, є лісові банди. Посилена паціфікаційна акція, проведена німцями перед жнивнами, не дала жодних результатів, бо німці паціфікують, тобто убивають, палять села, не йдучи до лісу. Результатом було те, що всі, хто зумів утекти, переховуються у лісі і збільшують чисельність банд». Звернімо увагу: люди, які, рятуючи власне життя, втікали до лісу, щоб звідти боротись з окупантом, були, за означенням волинського представника, бандитами. Цим представником був Казимир Банах — педагог і вихователь, колишній голова Волинського союзу сільської молоді і керівник Народного університету в Ружині біля Ковеля, тобто діяч, який лише кілька років тому вчив волинську молодь співжиття двох народів.

Так в Україні з'явився новий ворог — Німеччина. Ворог сильний, грізний як за військовою потугою, так і за політичною доктриною, викладеною у «Майн Кампф». Там і згадки не було про створення над Дніпром нової слов'янської держави.

Якщо фатальний вересень виключив Польщу з кола ворогів України, то неволя повинна була об'єднати сусідів у спільній боротьбі з окупантом. Тим більше, що совети вивезли з Волині шовіністів, які перешкоджали співпраці, — урядників, осадників, поліцейських, офіцерів, ендеків і т. п. Проте становище виявилось ще складнішим.

У повоєнній літературі поширене твердження, що польські збройні сили на Волині були створені з метою оборони від убивств з боку українців. Це неправда, бо вбивства розпочалися навесні 1943 р., тоді як — пише, наприклад, історик 27-го ВДП АК М. Фіялка — *фундамент польської конспірації на Волині творився стихійно вже в останні місяці 1939 р. і*

на початку 1940 р.^[1] Потім додає, що на початку січня 1940 р. створено командування територій ЗВЗ (Звйонзек Валькі Збройней — Союз Збройної Боротьби) у Білостоку і у Львові, а в січні—лютому 1940 р. командування Волинського округу ЗВЗ було підпорядковане командуванню Львівського регіону. Тільки через півтора року (в липні 1941) створено українське формування — УПА, яке лише через наступні півтора року (в кінці лютого 1943) розпочало антипольську боротьбу. Додамо також, що всупереч твердженням М. Фіялки підпільні формування творились не стихійно, а відповідно до ухвали уряду генерала В. Сікорського від 8 листопада 1939 р. про створення у Польщі Союзу Збройної Боротьби під командуванням генерала К. Соснковського з метою боротьби з окупантом.

Очевидно, що на заході — боротьба з німцями. А на сході?

Невідомо, якого ворога бачили перед собою організатори ЗВЗ на Волині, і ніхто про це вже не скаже. Агентура діяла справно, і НКВД ліквідувало двотисячну організацію разом з усім штабом. Але полякам патріотизму не бракувало: під німецькою окупацією, у 1942 р., тобто вже після проголошення у Львові незалежності України, поляки створили нову мережу, щоб відбудувати на цій землі владу ще не існуючої держави. «Військова акція протягом усього 1942 р. проводилась активно, але хаотично, — писав у звіті волинський представник (див. додаток 21 до документа б), — тут діяли різні локальні військові організації. (...)

Систематичну організаційну діяльність військо проводило у Дубненському інспектораті, який охоплював Здолбунівський, Рівненський, Дубненський і частину Кременецького повітів». У жовтні 1942 р. розпочало роботу Волинське представництво, було створено корпус безпеки і самооборони у складі близько 250 дільниць та осередків чисельністю 4 000 осіб.

Представник доповідав уряду, що у разі повної мобілізації збере до польського корпусу 15 000 солдатів, і не переймався наступним змістом доповіді, з якої випливало, що «вже у травні [1943] українські банди налічували щонайменше 40 000 осіб», що «ці банди постійно набирали силу».

Провідний представник польського уряду на Волині легковажив фактом, що на просякнутій ненавистю території на одного поляка припадає п'ять українців, що армії Галлера Франція вже не пришле, що у відродженні держави на цій території військо з центральної частини країни не допоможе, і тому польське повстання у щільному середовищі чужого населення, організоване з метою повторного його уярмлення, стане для поляків їхньою могилою.

Тут не було мови про поєднання сил у боротьбі з німецьким окупантом. Поляк знову ставав ворогом українця. Третім у черзі після советів і німців.

Цю ворожість дуже підтримувала співпраця обох сторін з німцями у поліцейських формуваннях. Після захоплення прикордонних земель німці організували поліцію з місцевого населення, а на Волині і в Галичині — з українців, бо їх була переважна більшість. Від часу до часу німці влаштовували облави у лісах, мобілізуючи на допомогу українську поліцію, польські поселення пацифікувалися за співпрацю з «советами». У погромах гинули сотні поляків, а українська участь у цих операціях обтяжувала взаємні стосунки.

І vice versa — школа у Дембиці випускала батальйони гранатової (темно-синьої) поліції. *«Приємно було дивитись на ці підрозділи, хоча у німецьких мундирах, — писав місцевий репортер, — які справно марширували з польською піснею на устах. Побачивши це, українці зовсім опустили голови, і на їхніх обличчях можна було побачити страх і пригнічення...»* (див. документ 13).

Недалекоглядний автор не бачив, що цей спів підпалював гніт під пороховою бочкою, на якій сиділи поляки.

Співпраця польського населення з німцями не обмежувалась гранатовою поліцією. Як пише волинський представник у звіті «Українська справа» у грудні 1943 р. (див. документ б, розділ V), перебуваючи на «німецькій службі» на посадах адміністраторів маєтків, лісової і дорожньої служби, поляки вислужувались перед німцями. Не раз «через надмір старанності»

могли траплятись зловживання на шкоду місцевому населенню, яке особисто платило життям. Втискаючись до німецької влади і установ, вони там також діяли на шкоду населенню — з тим самим результатом. Крім поліції, німці приймали поляків до жандармерії, *надіслано було цілі підрозділи, які склалися з поляків, — правдоподібно, військовополонених з кампанії 1939 р. (...). Ті польські підрозділи за німецькими наказами почали вирізувати українські села., а німці підкреслювали, що це — кара за вбивства поляків.*

Палаючим гнотом була також співпраця поляків з советами (див. документ 13). Вона складалася з кількох елементів. Першим стали польські підрозділи у радянських партизанів, які почали прибувати до лісів Полісся і Волині ще у 1942 р. Це не були вже виснажені рештки розбитої армії, як на початку війни, а регулярні підрозділи добре озброєних і екіпірованих солдатів і офіцерів, підібраних Українським штабом партизанського руху і надісланих з метою дезорганізації німецького тилу та ліквідації УПА. Їхні цілі збігалися з цілями польського підпілля, як комуністичного, так і АК-івського. Тому польське населення стало природним союзником для всіх партизанів, як польських, так і радянських. Натуральним і єдиним навіть для советів, бо українські села були гніздами УПА. Совети належно оцінювали значення польського елемента на цій території, це засвідчує факт, що вони призначили польського комуніста Юзефа Собесьяка заступником у польських справах генерала Василя Бегми — командира Штабу партизанського руху на Волині, члена військової ради 12-ї армії у 1941–1942 рр., першого секретаря легального обкому КП(б)У 1939–1941 рр. і нелегального 1942–1944 рр. у Рівному.

Позитивна оцінка партизанської співпраці сприяла виникненню другого елемента — польської допомоги для утвердження радянської влади при пересуванні фронту на захід. Це явище ще не вивчене, але його існування засвідчує лаконічна згадка у тижневому звіті від 6 липня 1944 р.: *З того боку фронту, що у Коломиї, є польська міліція у більшовицьких мундирах (...). Арештовано, вивезено і розстріляно певну кількість українців. Трапляються випадки арештів і вивезення також серед поляків, це стосується тільки тих осіб, кому більшовики закидають занадто тісну співпрацю з німцями. Оголошення в місті ведеться польською і російською мовами. Посади зайняті майже виключно поляками...* (документ 9).

Усе це небезпідставне, інакше і бути не могло. У селах Волині і Галичини майже в кожному домі був хтось в УПА — крім тих, природно, де не було чоловіків відповідного віку. Навіть дівчата працювали у допоміжних службах. Одних гнав до лісу патріотичний обов'язок боротьби за свободу. Інших, несвідомих, мобілізували під загрозою смерті. Після приходу фронту перші пішли в еміграцію, другі крутились біля хати з надією: «якось воно буде...»

Радянська армія займала Західну Україну як ворожий край, і першим завданням було очищення території від ворожого елемента. Після мобілізації частину цього елемента вислано на першу лінію фронту, звідки мало хто повернувся, друга частина пішла до тюрем, таборів і під розстріли, решта продовжувала переховуватись. Для виловлювання цих залишків НКВД утворило спеціальні збройні формування — «істребительние» батальйони, яких у народі називали «стребками».

За два тижні перед появою допису з Коломиї у Москві підписано наказ № 0078/42 про генеральне очищення України від українців (про що пізніше). Не можна було тим самим українцям віддавати на «визволених» землях місцеву владу, керівні крісла, вкладати в руки зброю для убивства в «стребках» власних братів. І хтось це повинен був робити... Під руками були поляки, які вціліли після погрому й отримали оказію для мінімальної відповіді за волинсько-галицьку різанину. «Стрибки», яких ненавиділо все українське суспільство, стали третім елементом польсько-радянської співпраці.

«Тільки в одному Коломийському районі у квітні 1945р. виникло 26 груп самооборони з 266 озброєними учасниками, — пише в одному зі своїх памфлетів Е. Прус. — Кількість бійців самооборони за цей самий час у Львівській області дорівнювала 3 219 осіб. Основу самооборони становили поляки. З найактивніших членів самооборони створювались на рівні

повітів так звані «істребітельніє» батальйони (винищувальні). У Львівській області у 1945 р. вони об'єднували 6 715 бійців. (...) Треба додати, що понад 80 % цих бійців — поляки молодші 18 років і старші 50 років. Ці пропорції починають змінюватись на користь українців лише у момент утворення переселенської хвилі поляків на західні землі Речі Посполитої»^[2] Це означає, що коли бракувало поляків, влада мусила шукати зрадників серед українців.

Це було догорання згарища після вибуху. Але повернімося до підпалення гнота.

Весною 1943 р. гітлерівці прискорили вивезення молоді на роботу до Німеччини, а коли кандидати почали масово ховатись, «добročинність» набору доручено було українській поліції, яка досконало знала місцевість. Поліція у Здолбунові відмовилась виконувати накази, і німці її роззброїли. 12 осіб розстріляли, решту вивезли до рейху. Інші постерунки втекли зі зброєю у руках. Стало зрозуміло, що німці роззброюють усіх, і поліція пішла до лісу. Завдяки цьому УПА отримала 5 тисяч озброєних повстанців. У липні командування воїнами УПА перехопили бандерівці.

Розлючені німці заповнили постерунки гранатовою поліцією, віддаючи на її розсуд розправу з українцями. На села поїхали каральні експедиції. *«На всьому Поліссі і значній частині Волині, — розповідає наочний свідок, — влітку 1943р. створилась така ситуація, якої хотів Сталін. Вночі ясно довкола — це бандерівці випалюють майно поляків і... «бульбівців», як зрадників. Вдень ясно довкола — це німці з поляками і узбеками спалюють українські села, вистрілюють народ за бандитизм. Іншої ночі більшовицькі партизани з поляками допалюють залишки українських сіл, не допалених німцями вдень. Куди не поглянеш — вогонь. Куди не повернешся — трупи і кров...»*^[3]

Гніт почав горіти.

Бандерівці прийняли радикальне рішення — деполонізація Західної України. Тобто повідомляли польське населення, що як не переселиться воно за Буг або Сян, то через 48 годин їх будуть ліквідувати. Реакція була різною: частина поляків утікала до міста, інші не рухались. Термін надходив, і почалась різанина.

Особливо спричинився до неї польський уряд у Лондоні, який закликав населення залишатись на місці, звертаючи увагу, що деполонізована територія буде для Польщі втрачена. Люди очікували, що після заклику на допомогу прийдуть солдати зі зброєю, — і гинули.

Про те, що бандерівська розправа не викликала захоплення у самих українців, свідчить розповідь провідного мельниківця: *«Вся Україна, а особливо Західна, вважає поляків ворогами — і цілком слушно. Проте не тільки кожна держава, але і революція мають своє право і суд. То правда, що поляки у містах працювали в гестапо на шкоду українцям, давали найбільший контингент фольксдойчів, пізніше пішли до поліції на місце українців, які пішли до лісу; спільно з німцями проводили акції проти українського населення. Але... Але з польським народом нас єднав спільний ворог. І польська меншість в Україні була готова у своїй селянській масі до лояльності.*

(...) З польського боку не бракувало ні провокацій, ні злочинців, але на це належало відповісти судом і покаранням винних. Але те, що діялось у цьому плані в 1943р. не вміщається у жодні рамки. Не маємо наміру тут з різних причин підкреслювати деталі, лише скажемо, що вся рубанівська акція налаштувала польське населення проти нас^[4] Це завдало величезних втрат на міжнародній арені. Для української визвольної боротьби рубанівська акція створила ще один фронт, штовхнула поляків в обійми німців, без потреби зміцнила обидва ці фронти, міцні і без того»^[5].

Лебідь — прихильник беззастережної диктатури — належав до аподиктичних людей. Якщо за його командою Служба Безпеки заповнювала колодязі українськими трупами, то його

жорстокості до поляків не доводиться дивуватись. Лише важко зрозуміти, чому за тодішні злочини повинні бити себе в груди нинішні політики, про що навіть чути у сеймі.

Але чи були це злочини?

Очевидно, що вбивства беззахисних мирних жителів — старих жінок, дітей — важко назвати інакше. У цьому випадку, однак, ситуація була винятковою. Поляки у мундирах німецької поліції, у рядах радянських партизанів чи міліції, як 27-ї Волинської дивізії АК, знову стали не менш смертельним ворогом українського народу, ніж німці чи більшовики. Якщо на українській землі загарбники зробили пекло, де вдень і вночі горіли села, у вогні гинули господарі, то головним завданням волинсько-галицького суспільства мусила стати оборона, усунення з поля бою — за Буг і Сян — хоча б найслабшого ворога, який двічі займав силою ці землі — у 1349 і 1919 рр. Повинно було підтвердитись російське прислів'я: «Єслі враг не здається, єво унічтожают». Правильно говорив губернатор Вехтер у Львові, що це був «закономірний результат майже 600-річної польської політики на цьому терені». Це точилась нормальна боротьба обох народів за існування, у якій сильніший — господар — перемагав слабшого, на той час загарбника.

Якщо О. Жданович твердить, що замість вбивств невинних треба було судити винних, то це шляхетні наміри, але тільки невідомо, як бездержавний народ міг визначити список підозрюваних і перевезти їх на лаву підсудних з німецької поліції, радянської міліції або тієї чи іншої партизанки, як мав звільнити поле бою від ворога. Без цих відповідей висновки автора втрачають сенс.

Підведемо підсумок: серед численних польсько-українських протистоянь протягом 600-річчя жодне не виникло на польській землі, всі відбувались на окупованій Україні. В історіографії інколи навіть знаходимо об'єктивні судження, що вина за ці протистояння і боротьбу лягає на польську сторону, але пишеться про це неспівірно, ніби на маргінесі, без переконання у потребі чинити який-небудь вплив на зміну свідомості суспільства. Бо більшість польського суспільства має почуття кривди і взагалі не усвідомлює, що акція витискування поляків за Буг і фізична ліквідація впертих проводилась на захист прав господаря цих земель — українського народу, була справедливою і неминучою. Що вона виникла з імперіалістичних намірів попередників і спадкоємців Романа Дмовського, керівників польського державного корабля, які анексували чужі землі і протягом довгих століть вели на них винищувальну політику, напружуючи стосунки до крайньої межі. У критичний момент, коли над польським населенням завис бандерівський меч, батьки народу, замість рятування того, що ще вдасться, зіграли на патріотизмі, закликаючи земляків до стояння на «кресовому посту», не поспішаючи з допомогою, прирікши десятки тисяч людей на поневір'яння і смерть. Безперестанне підпалювання гнота повинно було призвести до вибуху.

Такі є факти, що відтворюють гірку правду.

Стоси документів, написаних поляками і адресованих з глибоким болем і обґрунтованими докорами до польського уряду, повністю цю правду підтверджують.

Баланс «боротьби за польськість»

(...) Польська Волинь без польського суспільства польською не буде... Тому на цьому належить стояти незламно і безстрашно до переможного кінця (з документа 16).

Скільки польських жертв забрало це «незламне стояння» на Волині і в Східній «Малопольщі»?

Різні автори називають різні цифри: від 20 тисяч до... мільйона. Кожний автор пише, що встановити число неможливо, кожний називає якусь цифру, жоден не проводить оцінки на конкретній основі. З плином часу кількість зростає. Тобто:

— за радянськими оцінками^[6] на Волині загинуло 20 тисяч поляків.

— Р. Тожецький пише у книжці^[7], що на Волині було 40 тисяч жертв. В інтерв'ю^[8] він говорить: *«Зараз трудно відповісти, скільки поляків там загинуло. Я дотримуюсь думки, що всього у надбужанській смuzі, на Волині і в Галичині загинуло менше 100 тисяч чоловік. На Волині — не більше 35 тисяч. Втрати української сторони були значно меншими, вони невідомі»*. Оцінка втрат робиться за припущеннями.

— М. Фіялка^[9]: *«Не володіємо точними цифрами жертв українських націоналістів серед польського населення на Волині. За радянськими оцінками замордовано близько 20 тисяч, тоді як за польськими даними тільки протягом 1943 р. загинуло на Волині від рук українців близько 15 тисяч поляків, а загальна кількість поляків замордованих на Волині українцями в період від березня 1943р. до червня 1944 р., становила близько 40 тисяч»*. Таким чином припущення Р. Тожецького перетворюється у твердження.

— Ю. Туровський^[10]: *«Зараз важко хоча б приблизно визначити кількість поляків у які загинули в українській різанині. Ніхто не створив повного списку знищених населених пунктів, помордованих польських родин. Оцінюється (голослівно. — М. С.), що на колишніх східних територіях Польщі таким чином загинуло близько 300 тисяч польського населення, і з них 60 тисяч на Волині»*.

— В. Романовський^[11] наводить 70 тисяч жертв з описом тортур: *«Ніхто не в змозі уявити поширених тоді актів жорстокості і садизму. Сам факт позбавлення життя близько сімдесяти тисяч людей за допомогою сокир, вил, ломів, пил, мотик і лопат є достатньо промовистим. (...) Обрубання кінцівок, вирізання язиків, обрізання носів, пальців, вух і грудей, перерізання пилюю, припикання на вогні, вкидання живих людей до палаючих домів — всі ці дії супроводжували майже щоденні розправи на території всієї Волині і далеко на південь від цього воєводства...»*

— Ю. Чмут^[12]: *«...понад 500 тисяч жорстоко замордованих українськими фашистами у Східній Малопольщі»*.

— У таємній «експертизі» Е. Прус^[13] інформує воєводське правління у Легниці: репатріанти з кресів оцінюють польські втрати у 300–350 тисяч осіб, український історик Івасюта нарахував 685 тисяч (поляків і євреїв), інші піднімають цю цифру до 800 тисяч, а після додання жертв УПА на Закерзонні баланс злочинів українських фашистів буде становити мільйон. «Експерт», напевно, помиляється — при зарахуванні помордованих євреїв на український рахунок кількість жертв повинна сягати кількох мільйонів...

Спробу створити реєстр польських жертв на Волині зробили два колишніх бійці АК — автор згадуваної вже об'ємної книги «Пожога» Ю. Туровський і офіцер розвідки В. Семашко^[14]. Як дізнаємося зі вступу, вони зібрали у членів 27-ї дивізії АК та їхніх родин 350 спогадів, додали ще інші матеріали і завдяки цьому створили реєстр подій, викладених у хронологічній послідовності з поданням прізвищ жертв, — очевидно, що там, де вдалось їх установити.

Враховуючи польсько-українську ненависть, можна було сподіватись, що не всі спогади будуть об'єктивними, що своєю чергою накладало на редакторів обов'язок ретельного відбору матеріалу. Проте ознайомлення з текстом не справило враження, що вони пам'ятали про цей обов'язок. Сумніви виникають вже на початку книги щодо інформації від вересня 1939 р. Ось приклади:

— С. 11: Біля мосту через річку Стир 40-особова група цивільних, головним чином українців, вимагала від екіпажу військового поїзда скласти зброю, а після відмови вбила кількох військовиків. — Тільки бракує пояснення, як пораховано нападників і визначено їхню національність.

— С. 12: Селяни з Смердиня Луцького повіту замордували чотирьох поляків, а після

приблизно 10 днів ці самі селяни (?) знищили понад 200 осіб польської національності.

— С. 13: У колонії Пеньки Луцького повіту українські націоналісти утопили в торф'янику приблизно 100 поляків. Жертвам прив'язували великі камені до шиї, у воді притримували баграми.

— Там само: У листопаді 1939 р. в селі Навуз Луцького повіту українські селяни знищили приблизно 200 поляків серед втікачів з центральної Польщі.

Незважаючи на те, що у вересні 1939 р. на волю вийшло 15 тисяч українських політичних в'язнів, у цей час ще нічого не було відомо про існування груп, здатних до знищення сотень людей в одному селі, — УПА виникла лише через два роки. Важко повірити, щоб вчинили це селяни, елемент в цілому некровожерний і, як правило, неорганізований. Трудно також уявити можливість обтяження камінням і утоплення сотень людей. То скільки мало бути злочинців?

Щоб ближче вивчити ці відкриття, я звернувся до видавця — товариства бійців 27-ї Волинської дивізії АК — з проханням надати мені можливість архівної роботи з документами, які становлять основу публікації, особливо щодо групових злочинів з вересня 1939 р. до березня 1943 р. І отримав таку відповідь:

Шановний Пане!

Сформульована Паном тема книги «Гене́за польсько-української мартирології», над якою Пан працює, містить у собі історичну фальш. Справа в тому, що Пан закрив її уже в назві, з якої виходить, що мала місце мартирологія українського народу, спричинена польською стороною, це так ніби хтось хотів написати книгу: гене́за польсько-німецької мартирології, чи єврейсько-німецької, або польсько-радянської. Назва Вашої книги ображає і принижує тисячі невинних жертв українського людиноббивства, яке стосувалось однаково поляків і євреїв.

У цій ситуації не маю наміру надавати Пану доступ до матеріалів, ані якихось вказівок чи порад, де їх шукати, оскільки згідно з вищевикладеним впливає серйозна підозра, що праця не буде ретельно, добросовісно виконана.

/-/В. Семашко

Я відповів на цей лист, що коли жертви — жінки, старі люди, діти — є з обох сторін, то це не є мартирологія лише одного народу. Оскільки зміст книги є недостовірний, то моїм обов'язком є вивчення відповідного документа, який я прошу. На це пан Семашко не відповів, очевидно, «документи» бояться критичного погляду. Тому я був змушений обмежитись уважним вивченням книги. Звідси зробив такі висновки:

- 1) До книжки включено численні випадки катування польського населення німецькими органами безпеки у відповідь на співпрацю цього населення з радянськими партизанами. Це були завжди групові вбивства, які у кожному випадку забирали сотні людей. Таким чином український рахунок обтяжено додатково тисячами жертв.
- 2) Реєстр подій узагальнено на с. 158–159 твердженням, що у книзі названо приблизно тисячу населених пунктів, «але повний розмір злочинів українських націоналістів на Волині, за нашою оцінкою стосується, щонайменше 2000 місцевостей, у яких відбувались акції людиноббивства. Вони забрали 60–70 тисяч жертв, що (...) розподілилось на окремі повіти приблизно так:

Дубненський повіт	6800 убитих
Горохівський повіт	4200
Костопільський повіт	7000 "
Ковельський повіт	7300

Кременецький повіт	5100 "
Любомльський повіт	1900
Луцький повіт	11300 "
Рівненський повіт	7400
Сарненський повіт	6100 "
Володимирський повіт	8000
Здолбунівський повіт	3600

Якщо врахувати, що загальні втрати поляків, завдані ОУН — УПА на східних кордонах Речі Посполитої, становлять 300–400 тисяч вбитих, то на Волині вони були найбільшими».

У читача виникають запитання:

— Чому замість підсумовування перелічених у тексті жертв наводяться вигадані цифри «за власною оцінкою»?

— Звідки відомо, що «загальні втрати... на кордонах... сягають 300–400 тисяч»?

— Додавання перелічених чисел дає суму 68 700 жертв. Якщо автори говорять, що втрати на Волині були найбільшими, то перекреслюють власне твердження про 300–400 тисяч. Чим це пояснити?

Після цих висновків читач зустрічає на черговій — 160-й — сторінці «Анекс», тобто додаток, — географічні і демографічні дані про повіти Волинського воєводства на основі перепису 1931 р. Дані з кожного повіту закінчують приблизно такою (наприклад) інформацією:

«Донині змогли встановити, що на території Дубненського повіту різанина польського населення у 1939–1944 рр., вчинена українськими націоналістами, забрала життя приблизно 1900 осіб. За нашими оцінками це становить приблизно 25 % загальної кількості знищених поляків у Дубненському повіті. Загальна кількість польських жертв у цьому повіті оцінюється в 6800 осіб». У кінці додатка читаємо: «На сьогодні вдалось установити, що на терені Волинського воєводства різанина (...) поглинула щонайменше 30 тисяч осіб. За нашими оцінками це становить лише приблизно 45 % загального числа поляків, убитих на Волині. Ця кількість оцінюється в 60–70 тисяч осіб». Чому цифри, які «вдалось установити», наведено лише у додатку, а до підсумку вписано цифри «за нашими оцінками», взяті з повітря, на 55 % вищі?

Намагаючись знайти у цій суперечності число, найближче до істини, я постарався вирахувати, скільки в описаних випадках загинуло людей, застосовуючи середню величину в усіх загальних визначеннях: кілька = 5, кільканадцять = 15, родина = 4 особи, купка = 10 осіб, колонія = 30 осіб (польські поселення на Волині не були великими) і т. д. Результати, звичайно приблизні, показує без округлень табл. 1. Вони є наближеними до підрахунків авторів книги, і в цілому я не оспорою, що істина на моєму боці. Різниця могла виникнути через використання в окремих випадках іншої середньої величини.

Повіт	Власний підрахунок	Підрахунок авторів	На думку авторів
Дубненський	1122	1900	6800
Горохівський	2086	2400	4200
Костопільський	3828	4400	7000
Ковельський	2707	3350	7300
Кременецький	2862	3000	5100
Любомльський	1530	1856	1900
Луцький	3713	4000	11300
Рівненський	1218	1000	7400

Сарненський	771	1400	6100
Володимирський	4556	6500	8000
Здолбунівський	684	500	3600
Волинське воєводство	25077	30306	68700

Відхилення від числа 25–30 тисяч жертв можуть йти в обох напрямках, як у плюс, так і в мінус. Твердження авторів, що їх було вдвічі (на 55 %) більше, залишається голосливим. *«Не думаємо, — читаємо на сторінці 159, — щоб поза нашою увагою залишилися інші такого роду великі масові різанини (то звідки кількість 68 тисяч?), але ми глибоко переконані, що не врахували багато місцевостей, у яких населення було повністю винищене, до останньої людини, і зараз нема свідків цих подій».* Чи таких місцевостей могло бути багато? Якщо на місці нікого не залишилося, то бачили сусіди.

Подивимося тепер відхилення у мінус. У книжці наводиться велика кількість випадків злочинів УПА, селян і українських націоналістів, проте у донесеннях представника уряду по краю, які писались «по гарячих слідах», нема мови про ці злочини. Очевидно, що до боротьби чи різанини ніхто не надягав білих рукавичок, але пережите, описане через десятки років, безсумнівно, розрослося як щодо кількості, так і драматизму. І якби пан В. Семашко не боявся допустити дослідників до розповідей, які знаходяться в архіві (іншого автора книги, Ю. Туровського, вже немає в живих), то можна припускати, що баланс волинських жертв наблизився б до радянських оцінок — 20 тисяч.

Другий мінус — це обтяження українського рахунку жертвами німецьких акцій. Ось приклад перекручення дійсності: *«Грудень 1943 р., — пишуть Ю. Туровський і В. Семашко^[15], — село Германівка Ківерцівської гміни Луцького повіту. Українська поліція разом з німцями оточила Германівку і замордувала 52 особи польської національності за співпрацю з радянськими партизанами».* Інакше висвітлює цей факт В. Романовський: *«28 грудня 1943 р. німці спалили ціле село, вбивши 52 особи, у тому числі 2 радянських партизанів».* І додає: *«У зведенні рахунків за перевагу над супротивником поляки не мали боргу ні перед ким. Якщо вдавалось їм інколи знищити німецький патруль, то приписували це українцям. Німці не могли передбачити, що діяльністю добродушних лісових мешканців керують досвідчені організатори диверсій з польських офіцерських шкіл у краю і з Великобританії...»^[16]*

У лютому і березні 1943 р. за співпрацю з радянськими партизанами німці паціфікували ряд польських колоній, поселень і сіл на території Костопільського і Рівненського повітів, спалюючи будинки і вбиваючи мешканців. Про всі ці випадки В. Туровський і В. Семашко записали у «Злочинах» (с. 23, 25, 27, 28): *«Німці й українська поліція знищили...»* На с. 22 написано, що у колонії Парослі Сарненського повіту українські націоналісти замордували польське населення — 173 особи. А в документі 6 (розділ «Випадки на Волині») читаємо, що це було перше групове вбивство 17 польських і... 5 українських родин! Невже всі родини нараховували по 8 осіб? Невже українці мордували одночасно поляків і українців? На жаль, без доступу до архівів ці загадки не розв'яжемо.

Тим часом до оцінки людських жертв не можна підходити отак собі, не спираючись на підставу, — сто тисяч менше, двісті більше — бо тут йдеться про числа, значно менші. Ось у книжці Р. Тожецького «Українське питання...» на с. 296 читаємо: *«База Кіселін у Горохівському повіті була знищена — закатовано 5 тисяч людей».* Оскільки джерело інформації не названо, ми звернулись до детальних розповідей зі згаданої книги «Злочини українських націоналістів...» Отже, згадки про вбивства у гміні Кіселін знаходяться там на 20 сторінках, охоплюючи період від лютого 1943 р. до липня 1944 р., а кількість жертв становить близько 730 осіб. Як бачимо у табл.1, автори оцінили польські втрати в усьому повіті у 4200 осіб, в книжці показали приблизно 2400, а я нарахував 2086. Тобто в сумі увесь Горохівський повіт мав наполовину менше жертв, ніж приписано лише одній базі Кіселін.

У зверненні до волинського суспільства від 30 квітня 1943 р. волинський окружний представник уряду Речі Посполитої стверджував: «*Донині жертвами злочинства стали більше тисячі осіб*» (див. додаток 12 до документа 6). У звіті без дати, як випливає з тексту — з кінця 1943 р., той же представник називає число 15 000 жертв (див. додаток 21 до документа 6). Документ 34 (витяг без дати) називає понад 15 тисяч. Автори «Дороги в нікуди»^[17] повторюють число 15 000 за 1943 р. За 1944 р. книга «Злочини...» показує приблизно 800 жертв — і це може бути вірогідне число, оскільки на початку лютого 1944 р. совети зайняли Рівне і Луцьк, а в березні — Дубно, УПА відступала на захід, і поляки могли з полегшенням зітхнути. Це все дає підставу для висновку, що на Волині загинуло польського населення не більше 20 тисяч.

Спробуємо тепер встановити кількість польських жертв на Галичині. Як подавалось у «Національній інформації», № 8 за 5 січня 1944 р. (документ 7), від червня до грудня 1943 р. в Галичині зафіксовано приблизно 400 жертв. Рапорт від 1 травня 1944 р. (документ 8) повідомляє, що *кількість жертв до половини квітня була щонайменше 10 тисяч*. Б. Томашевський і Ю. Венгерський^[18] у роботі «Львівська АК» (Варшава, 1983) пишуть про 10–12 тисяч жертв. І, нарешті, звернення Комітету оборони Львова з липня 1944 р. (документ 30) «*Солдати — йдіть карати!*» — про 40 тисяч. Очевидно, на Волині і в Галичині разом, як це було у попередній відозві без дати. Перебільшення відчувається вже навіть у стилі відозви. А це найвища кількість в останньому документі на цю тему, бо 13 липня почався наступ, який припинив період різанини як у Галичині, так і над Бугом.

У Галичині не могло бути стільки жертв, як на Волині, бо це була прифронтова зона, де німці не допускали заворушень, дали зброю полякам, а там, де мали місце вбивства, паціфікували українське населення. Польське населення перестало боятися! Доказом цього є факт, що коли було подано вагони для евакуації двох тисяч поляків, на транспортування прийшло тільки 40 осіб. Так було по всій Східній Галичині (документ 27). Навіть більше: «*24.IV, — читаємо у документі 25, — посланці наших відділів розклеїли оголошення до українців в Белжціу у Наролі й Угнові, щоб вони виселились протягом 24 годин. Багато вже втекло з цих містечок*».

Залишаємо поза нашою увагою справу польських контратак, на основі нижче наведених документів можна лише стверджувати, що польські втрати у боротьбі з українцями у Східній Галичині не перевищували 10 тисяч осіб. У сумі баланс жертв польської сторони на Волині і в Галичині сягає 30 тисяч. Певна кількість їх загинула ще над Бугом, але там була протилежна ситуація — різанина українців.

Тисячі могил у Сибіру, колективні могили з тисячами трупів у Катині, під Харковом, в інших відомих і невідомих місцевостях, тисячі поляків, закатованих українцями і німецькими окупантами на Волині і в Галичині, тисячі українців, закатованих не тільки в тих регіонах, але і на Закарпатті, — ось страшний баланс польської боротьби за польськість непопольської землі.

Звідси випливає вся трагедія: це була боротьба за непопольську землю. І що цього факту, тобто джерел трагедії, польська історіографія до нинішнього дня не зауважує, не наголошує на ньому, не привертає до нього уваги суспільства — ось у чому продовження польської трагедії. Бо до громадської думки не доходить правда такого типу, як твердження Ю. Томашевського — прекрасного знавця національної проблеми у Польщі, сховане між рядками невеликої брошури: «*Традицією польської політичної думки є ставлення до всіх земель у межах, що існували до поділу; як до польського простору; оскільки на них домінував шляхетський польський народ. Звідси народився постулат відбудови держави у її межах до поділу*»^[19] Звідси знову пам'ять повертає до Львова і Вільна, звідси виростають корені повоєнних кресових організацій, ненависті й претензії до націоналістів сусіднього народу, націоналізм яких проявлявся — о небо! — не тільки у мріях, але і в боротьбі за власну державу включно з землею «віковично, історично польською». Цією ненавистю і претензіями

переповнена вся історіографія за дуже нечисленних винятків. Поляки боялись України на «Східних кресах», совети боялись її всюди, звідси виникала польсько-радянська співпраця — і польсько-українська різанина. І роздмухування кількості жертв, перебільшення жаху трагедії.

II. Період окупації до початку німецько-радянської війни.

За винятком найзахідніших окраїн, усі українські землі Речі Посполитої потрапили під радянську окупацію. Тут після перших пропагандистських авансів щодо пролетаріату всіх національностей, що фактично повернулись лезом проти польської інтелігенції, землевласників і зовнішнього українства, настало знищення всіх національно незалежних течій, зокрема й української. Радянська влада намагалась досягти суспільної і політичної єдності «Західної України» з «Українською Радянською Республікою», тобто советизації її як вступу до русифікації. В атмосфері наближення німецько-радянського конфлікту почали гаснути симпатії до більшовиків, тим більше коли виявився нижчий культурний і економічний рівень окупантів. Особливо відштовхуюче вплинула примусова колективізація сільського господарства.

Тому провідні представники української політичної думки сховалися на території німецької окупації і тут знайшли опіку німецької влади і земляків, які віддавна слугували німцям. Отримали голос яскраво антипольські елементи, серед яких проявились дві групи: а) безумовно віддана німцям група старших, яка опанувала виключну національну репрезентацію — Український Центральний Комітет у Кракові («провідник» Кубійович); б) група молодших безкомпромісних незалежників на чолі з учасником вбивства Перацького (Бандера), які розглядали співпрацю з німцями як тимчасову необхідність на шляху здобуття великої незалежної України. Німці особливо використовували українців для економічного утиску поляків, надавали їм дрібні поступки, але не підтримували жодних політичних дій з огляду на відносини з Росією. Українські політики (які компромісно ставились до Польщі) повністю відійшли у тінь і не мали впливів (пропольська група УНД О — Петлюрівці).

III. Період радянсько-німецької війни.

Вибух війни українці привітали як перспективу незалежності. Група бандерівців, що знайшла моральну підтримку старшого незалежного покоління, об'єднаного в Український Національний Комітет, створений 22.VI. 1941 р. в Кракові, перейшла до політики здійснених фактів, створивши у момент визволення Львова незалежний уряд України (цьому передували виїзди Бандери у Словаччину і Закарпатську Русь). Швидко настало перше політичне розчарування: німці цей уряд розігнали. Незабаром надійшли і подальші удари: включення Малопольщі до Генеральної Губернії, передача Одеси і Поділля аж по Буг — Румунії, створення для решти земель Рейхскомісаріату з дуже обмеженим самоврядуванням. *У цих діях німці напевно покладались на: а) розчарування українців державними силами, особливо на радянській Україні; б) переконання, що цю країну захоплять як німецький «Небенлянд» («Nebenland») без втягнення до небезпечної гри творення незалежної держави; в) зобов'язання щодо румунського і угорського «союзників» (у книзі «Армія Крайова в документах» текст, наведений курсивом, вилучено. — М С.).*

У німецькій політиці провідним фактором була економічна необхідність експлуатації українських земель, звідси збереження колгоспів, терор у забезпеченні продуктивних контингентів, а одночасно придушення прагнення до незалежності (арешти, особливо бандерівців). Початковий лагідний курс на Волині зазнав зміни.

Сп'янілі від своїх успіхів на фронті, гітлерівці вже 1942 р. підготували колонізацію українських земель. З цією метою було утворено переселенську комісію, яка отримала доручення виселити із Замойського повіту на території Люблінщини місцеве населення: польське — на захід, а українське — до Грубешівського повіту. Замойський повіт планувалося заселити фольксдойчами сербськими, бессарабськими і польськими.

Уже в листопаді 1942 р. почали переселяти українців із Замойського повіту. За деякими даними, переселено було 1327 родин (7087 осіб), яких розміщували в Молодятицькій, Вербковецькій і Монятицькій волостях. У січні 1943 р. окупанти приступили до поголового виселення польського населення з Уханя, Розкошівки, Волі Уханської та інших сіл Грубешівського повіту, заселяючи на їх місце українців із Замойського повіту, які в майбутньому мали охороняти німецьких осадників від нападу польських збройних угруповань²².

У ході акції виселення й осадництва окупанти свідомо намагалися викликати та підсилити антагонізм між поляками й українцями, що їм і вдалося. “Польське населення замість звернути свою боротьбу проти німців і їх планів переселення, – згадував Іван Фур, – мстилося на українцях, які не мали жодного голосу в гітлерівських планах, навідворот мусили також покидати свої загосподарені посілости”²³. Восени 1942 р. на Холмщині відбувались сутички й убивства, жертвами яких стало близько 400 українців. Подібні акції, спочатку пов’язані із німецьким виселенням поляків Замойщини, продовжувалися і надалі, уже під гаслом “відплати за Волинь”²⁴. На думку Євгена Пастернака, німці не перешкоджали цьому, тому що вважали партизанські рухи, що винищували один одного, явищем, корисним в їх планах з ліквідації слов’янства.

Уже на рубежі 1942-1943 рр. розгорнули свою діяльність шість партизанських загонів. Польські військові угруповання здійснили свої перші напади на українських колоністів у Грубешівському і Томашівському повітах, розпочинаються бої в Любачівському, Рава-Руському й Сокальському повітах, які надалі розростаються і набувають масового характеру

Все це не розбудило у широких українських колах антипольських настроїв. Німецька окупація залишила ще досить широке поле для боротьби з поляками, які є найближчим і найгрізнішим ворогом. Німці можуть піти, а поляки залишаться, треба використати перебування німців (додаток 1, висловлювання адвоката Горбового — ОУН).

Виникає закономірне питання: з якою метою окупанти створювали польські шуцманфти і загоны жандармерії? Навіщо вони подекуди підтримували польські бази самооборони? Численні факти свідчать, що це робилося для поглиблення українсько-польського конфлікту, який давав можливість нейтралізувати визвольну боротьбу обох народів, створити атмосферу підозри і страху, контролювати настрої населення, реалізувати класичне гасло “розділяй і владаруй”. Гітлерівці вирішили використати поляків для боротьби з українською збройною силою, що посилювала свій вплив в Україні, відновити за допомогою польської поліції постачання продовольства з українських сіл. Вони вбачали у польській самообороні стримуючий антиукраїнський фактор на селі, розуміючи, що УПА буде відповідати атаками.

Таку політику впроваджував, зокрема, райхскомісар України Еріх Кох, який відзначався надзвичайною жорстокістю, навіть на тлі нацистських функціонерів. “Хочу, – стверджував він, – щоби поляк при зустрічі вбивав українця, і, навпаки, щоб українець вбивав поляка. Якщо по дорозі уб’ють жида, буде те, що я хочу”³⁶.

Ставлення гітлерівців до українсько-польського протистояння певною мірою відображає відповідь сарненського окружного комісара на скарги поляків: “Ви хочете Сікорського, а українці хочуть Бандеру. Ну і бийтеся між собою. Німці нікому допомагати не будуть”

Однак цей нейтралітет був вміло награним. Так, на словах нацисти заявляли, що не підтримують антипольські виступи Тараса Бульби-Боровця, а насправді потайки підігрували його діяльності. Вони, наприклад, старанно фотографували погроми проти поляків і приписували їх партизанам і взагалі українцям, які, за твердженням німецької пропаганди, були ворогами польського народу³⁹. До речі, сам Бульба-Боровець усвідомлював, що “саме

німцям залежить на тому, щоб між українцями і поляками не було згоди”, і у зверненні до польського народу в червні 1943 р. зазначав, що нацисти “при допомозі своїх провокаторів стали українськими руками мордувати поляків, нібито за те, що поляки вирізують українців за Бугом”⁴⁰.

Як стверджувалось в одному інформаційному матеріалі польського підпілля за грудень 1943 р., окупанти у ставленні до українців здійснюють подвійну тактику. З одного боку, вони дивляться крізь пальці на їхні антипольські кроки, а, з іншого, здійснюють при кожній нагоді напади на українські збройні загони і тероризують населення. Наприклад, у селі Молодава за одного гітлерівця забито “30 бандитів” разом з родинами. Для цього було використано польську поліцію. Німецькі агенти, які свого часу були в УПА й організували погроми поляків, тепер упродовжувалися до лав українського народного козацтва⁴¹.

З вказаних вище міркувань німці не були зацікавлені у вигнанні поляків з Волині й подекуди підтримували їх бази самооборони, передусім у тих місцевостях, звідки вивозили збіжжя. Вони не бажали занархізувати становище, наприклад у Галичині, особливо у період наближення фронту, і “залізною рукою” стримували українсько-польський конфлікт у нафтових районах, які працювали на потреби фронту. “Німці не атакували польських таборів, не переслідували й упівських чи бандерівських ватаг, – писав Юзеф Кусьмерек. – Знаю від певних людей, котрі не симпатизують ні німцям, ані росіянам, що місцеві командири доозброювали польські табори, виділяли їм амуніцію і гранати. При цьому вони не керувалися гуманітарними міркуваннями. Польсько-українська різня, той шал убивств був їм на руку. Від тих самих певних людей знаю, що вони (німці) зверталися до Лондона з приводу десантів. Це давало б польській стороні переваги в озброєнні, що знівелювало б кількісну перевагу українців”⁴². Постачання зброї польським базам самооборони давало можливість стягати контрибуцію з підвладних їм територій, в той час як УПА позбавляла німців цієї нагоди на контрольованих нею землях.

Водночас у тих місцевостях, де поляки стали вже непотрібні для погромів, або де, маючи зброю, “занадто піднесли голову”, німці приступили до їх арештів, вивезень на роботу до Райху, розстрілів. Як свідчить “Хроніка подій на українських землях” за 1943 р., вони здійснили в кінці літа масові арешти серед польського активу у всіх містах Волині, підступно ліквідували озброєні польські відділи по т. зв. “опорних пунктах”, що їх самі ж перед тим озброїли. При цьому німці намагалися перед українцями звалити на поляків усю вину за криваві події на Волині. На зборах голів сільських управ поліцмайстри і ландвірти прилюдно закликали українців “бити ляхів, де тільки хто їх зустрине”. Облудно виступаючи в ролі “оборонців” українського населення від “польського терору”, окупанти обіцяли розстрілювати по десять поляків за кожного вбитого ними українця. Так, в місті Володимирі вони здійснили облави на польську інтелігенцію й розстріляли 150 польських поліцаїв. На їх місце завербували 350 українців⁴³.

Німецькі служби стежили за розвитком української самооборони і засилали провокаторів як до неї, так і у провід польського підпілля. Можна припустити, що спробу порозуміння між українською і польською сторонами спаралізувала німецька агентура в польському підпіллі⁴⁴.

Що стосується Галичини, то тут, як згадував Володимир Кубійович, “спокійні часи закінчились після рейду більшовицької партизанської групи Сидора Ковпака у липні 1943 р. [...] Ковпак залишив в Галичині своїх агентів, розбурхав пристрасті українців і поляків; дійшло до чимраз частіших актів взаємного терору між українцями, поляками і німцями [...]. Ще більше втрат, ніж у Галичині, ми понесли на Холмщині й Підляшші, де, безперечно, під впливом більшовицьких агентів дійшло до кривавих сутичок між українським і польським населенням”⁶².

Численні факти свідчать, що партизанські загони, керовані більшовиками, займали беззастережну ворожу позицію стосовно УПА, з якою воювали навіть активніше, ніж з німецькими загарбниками, брутально пацифікуючи при цьому українські села і винищуючи населення. Отже, вони були зацікавлені у залученні поляків на свій бік і у розпалюванні українсько-польського конфлікту. Як слушно зауважив Микола Сивіцький, «поляки боялися України на Східних Кресах, совети ж боялися її всюди, звідси походила польсько-радянська співпраця – і польсько-українська різанина»⁶³.

Гадаю, багато чого прояснить розповідь сина одного з польських офіцерів розстріляних у Катині Адама Дибчинського. 14 вересня 1939 р. його батько перед відправкою на фронт сказав матері: «Ось два пістолети. Коли увірвуться українські бандити, ти застрелиш дітей, а потім застрелишся сама! Пам'ятай: у тебе мають лишитися три набої!» Зрозуміло? 39-й рік. Ще не існує ані військової рефентури ОУН, ані похідних груп, ані УПА. Кого ж боїться поляк? Очевидно – пересічних українців, розбурених попередньою владою вже настільки, що польський офіцер не сумнівається – послабне тиск поліції і українці полізуть різати поляків з натхненням. Було від чого збурюватися українцям. Протягом 20 років після програшу України у Перших Визвольних змаганнях, на теренах Західної України впроваджувалися колонізація (примусове ополячування українців) та пацифікація (конфіскація зброї та репресії проти незадоволених владою). Але головне – українці практично лишилися за бортом земельної реформи впроваджуваної Пілсудським. Останній факт був найбільш принизливим, хуторізацію на Волині провів іще прем'єр Столипін, але під Польщею родюча земля на Волині передавалася не тамтешнім селянам, а полякам, як нагорода за службу в армії під час війни з більшовиками. Селянам що лишалися без землі, поляки «милостиво» пропонували переїхати до берегів Балтики, або у Західну Польщу.

Справа в тому, що Польська держава по підсумках Першої Світової війни була зшита з земель, які доти входили до складу трьох держав, окремі з яких до існування в складі II Речі посполитої ставилися з чималою прохолодою. Що там українці? Кашуби, мазури, шльонці та гуралі за першої ж можливості побігли до складу німецьких частин – саме їх Третій Рейх залюбки приймав до частин вермахту та СС. Польське керівництво намагалося зміцнити державу за рецептами Макіавеллі – перемішати населення та поселити представників різних етнографічних груп поляків та українців по всій Польщі. Цим воно заклало міну уповільненої дії яка вибухнула під час війни. Варто було зникнути зловісній «двуйке», як частина Польщі побігла під знамена Гітлера, а українці заходилися «гнати зайд зі своєї землі». Результати – відомі. Але не переймайтеся. Зміцнення Польщі за Макіавеллі поляки таки провели – в часи комуністів.

Тепер коли ви все це знаєте, зважте ще раз - у сеймі Польщі зареєстрований проект постанови про визнання ОУН та УПА злочинними організаціями, що здійснили геноцид стосовно польського населення на теренах Західної України, а Армії Крайовій висловлює данину пам'яті. Оцініть самі.

Героїчні риси характеру польського народу не повинні змушувати нас закривати очі на його нерозсудливість і невдячність, які протягом ряду століть завдавали йому непомірних страждань. У 1919 році це була країна, яку перемога союзників після багатьох поколінь розділу і рабства перетворила на незалежну республіку і одну з головних європейських держав. Тепер, в 1938 році, через таке незначне питання, як Тішин, поляки порвали з усіма своїми друзями у Франції, в Англії і в США, які повернули їх до єдиної національної життя і в допомозі яких вони повинні були скоро так сильно потребувати. Ми побачили, як тепер, поки на них падав відблиск могутності Німеччини, вони поспішили захопити свою частку при розграбуванні і руйнуванні Чехословаччини. У момент кризи для англійської та французької послів були закриті всі двері. Їх не допускали навіть до польського міністра

закордонних справ.

Потрібно вважати таємницею і трагедією європейської історії той факт, що народ, здатний на будь-який героїзм, окремі представники якого талановиті, доблесні, чарівні, постійно проявляє такі величезні недоліки майже у всіх аспектах свого державного життя. Слава в періоди заколотів і горя; мерзенність і ганьба в періоди тріумфу. Найхоробрішими з хоробрих занадто часто керували наймерзенніші з мерзенних! І Все ж завжди існували дві Польщі: одна з них боролася за правду, а інша плазувала в підлості ..